

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/26

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

TÜRKİYE’NİN ORTA DOĞU ÜLKELERİ ile OLAN TİCARETİ, 1990-2002

Güzin Erlat ve Haluk Erlat

Bu çalışma "GAP BÖLGESİNDE DIŞ TİCARET ve TARIM", başlığı ile Prof. Dr. Ercan UYGUR ve Prof. Dr. İrfan CİVCİR editörlüğünde hazırlanan ve 2004 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Mayıs, 2012

TÜRKİYE’NİN ORTA DOĞU ÜLKELERİ ile OLAN TİCARETİ, 1990-2002

Güzin Erlat^(*) ve Haluk Erlat^(**)

1. GİRİŞ

Türkiye’nin dış ticaretinin yapısı ile ilgili çalışmalarımızda ya ticaretin bütünü (Erlat (1999), ya da Avrupa Birliği ve OECD ülkeleri gibi Türkiye’nin en büyük ticaret ortakları ile olan ticaretimizi (Erlat, Erlat ve Özçelik (2003), Erlat ve Erlat (2004)) ele aldık. Bu çalışmalardan elde ettiğimiz sonuçlara göre,

1. Türkiye’nin dış ticaretinin, esas olarak, statik karşılaştırmalı üstünlüklere dayanan endüstriler-arası ticaretten oluştuğunu,
2. ihracatımızda geleneksel diye nitelendirilebilecek sektörlerin ağırlık taşımaya devam etmelerine karşın, bunların dinamiklerinin azaldığını, geleceğin geleneksel olmayan ve teknolojik yapısı araştırmaya dayalı sektörlerde olabileceğini söyleyebiliriz.

Türkiye’nin dış ticaretinde, AB ve OECD ülkeleri kadar olmasa bile, önemli bir yer tutan bir başka grup ülke Orta Doğu ülkeleridir. Bu ülkelere ilişkin yaptığımız tek çalışma Erlat ve Gökalp (2001)’dir ve bu ülkelere yapılan ihracatın yalnızca iki yönüne bakılmıştır. Önce ihracat yapan sektörler için geleneksellik sıralaması yapılmış, sonra da, bu sıralama çerçevesinde, ihracatın yapısal değişikliğe uğrayıp uğramadığına bakılmıştır. O çalışmada SITC Rev.3 sınıflamasında yer alan 2-basamaklı 67 sektöre ilişkin ve 1969-2000 dönemini kapsayan veriler kullanılmıştır.

Bu çalışmada ise, Türkiye’nin Orta Doğu ülkeleriyle olan ticaretinin yalnızca ihracat yönü değil, ithalatı da ele alınacaktır. Ayrıca, Erlat, Erlat ve Özçelik (2003) ile Erlat ve Erlat (2004) de yapıldığı gibi, daha kısa bir dönemin (1990-2002) 3-basamaklı sektör verileri kullanılacaktır. Bu çerçevede, Erlat, Erlat ve Özçelik (2003)’te olduğu gibi, söz konusu veriler Sabit Pazar Payı (SPP) analizi, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) ve Endüstri-içi Ticaret ölçümleri kullanılarak işlenecek ve Orta Doğu ülkeleri ile olan ticarete ilişkin bazı sonuçlara varılacaktır. Erlat, Erlat ve Özçelik (2003)’ten farklı olarak, bu çalışmada elde edilecek sonuçlar genel nitelikte olacak, 3-basamaklı sektörlerin hangilerinin bu ülkelerle olan ticaret açısından gelecek vaat ettiği konusu üzerinde durulmayacaktır. Bu nokta, daha sonraki bir çalışmanın konusu olacaktır.

İzleyen bölümde kullanılan verilere ilişkin bilgiler verip kullandığımız bir sınıflamayı anlatacağız. Üçüncü bölümde Türkiye’nin Orta Doğu ülkeleri ile olan ticaretinin genel yapısı ile ilgili bazı bulguları sunacağız. Dördüncü ve beşinci bölümler ihracatın incelenmesine ayrılacaktır. Dördüncü bölümde, ihracat SPP analizine tabi tutulacak, beşinci bölümde ise AKÜ ölçümleri yapılacaktır. Altıncı bölümde, hem ihracat, hem ithalat verileri kullanılarak, Orta Doğu ülkeleri ile olan ticarete endüstri-içi bir yapının olup olmadığı araştırılacaktır. Son bölümde ise elde ettiğimiz sonuçları sunacağız.

2. VERİLER ve SINIFLANDIRILMASI

Türkiye’nin dış ticaretine ilişkin veriler Devlet İstatistik Enstitüsünden elde edilmiştir ve 1990-2002 dönemini kapsamaktadır. Ele aldığımız Orta Doğu ülkeleri İran, İsrail, Katar, Kuveyt, Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Suudi Arabistan, Suriye, Umman, Ürdün ve Yemen’dir. Buradaki en büyük eksik Irak’tır. Bunun temel nedeni, hükümetin 1997 sonrası dış ticaret bilgilerine ambargo koymasındır.

^(*) Prof. Dr., ODTÜ, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

^(**) Prof. Dr., ODTÜ, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

SPP ve AKÜ analizleri, söz konusu ülkelerin ihracat ve ithalatlarına ilişkin bilgilerin kullanılmasını gerektirmektedir. Bu veriler, UNCTAD'ın International Trade Center (ITC) web sayfasından elde edilmiştir. Ancak burada bazı önemli eksikliklerle karşılaşmıştır. Bir kere, söz konusu dönemde, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen ve Irak'a ilişkin hiçbir veri bulunmamaktadır. İkinci olarak, veriler 1997 ya da 1998 de başlamakta, 2000 ya da 2001 de sona ermektedir. İran, Lübnan, Umman ve Ürdün'ün verileri 1997-2001 dönemini, İsrail'inkiler 1997-2000, Suudi Arabistan'inkiler ise 1998-2001 dönemini kapsamaktadır. Mısır'ın verileri 1997-2001, Katar'inkiler 1998-2001 dönemini kapsamakla birlikte, her ikisinde de 2000 yılında gözlem bulunmamaktadır. Kuveyt içinse yalnızca 1997-1999 dönemi için gözlem yoktur. Yapılan hesaplamalarda bu eksiklikler göz önünde tutulmuştur.

Biz bu verileri ve bunlara dayanarak elde edilen niceliksel sonuçları beşli bir sınıflandırmaya tabi tuttuk. Bu beşli sınıflandırma, sektörlerin teknolojik özelliklerine dayanmaktadır ve Hammadde Yoğun Mallar (HYM), Emek Yoğun Mallar (EYM), Sermaye Yoğun Mallar (SYM), Taklidi Kolay Araştırma Yoğun Mallar (TKAYM), Taklidi Zor Araştırma Yoğun Mallar (TZAYM) dan oluşmaktadır. Sektörlerin bu sınıflara nasıl dağıtıldıkları aşağıda verilmiştir.¹

SEKTÖRLERİN NİTELİKLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI

Hammadde Yoğun Mallar (HYM)

- 0 Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri
- 2 Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler (26 hariç)
- 3 Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler (35 hariç)
4. Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar
- 56 Mineral kimyasal gübreler (272. grubun dışındakiler)

Emek Yoğun Mallar (EYM)

- 26 Dokuma elyafı ve bunların artıkları
6. Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar (62, 67, 68 hariç)
8. Çeşitli mamül eşya (87, 88)

Sermaye Yoğun Mallar (SYM)

- 1 İçki ve tütün
- 35 Elektrik enerjisi
- 53 Debatat ve boyacılıkta kullanılan hülusalalar, tanen, boya, pigment, macun, mürekkep
- 55 Uçucu yağlar, parfüm, kozmetik, tuvalet müstahzarları
- 62 Kauçuk ve kauçuktan eşya
- 67 Demir ve çelik
- 68 Demir ihtiva etmeyen madenler
- 78 Motorlu kara taşıtları, bisiklet ve motosikletler, bunların aksam ve parçası

---

¹ Bu sınıflama Yılmaz (2002)'den alınmıştır ve Hufbauer ve Chilas (1974)'ün üçlü sınıflandırmasına dayanmaktadır. Hufbauer ve Chilas, üretimlerinde çoğunlukla doğal kaynakları kullanan mallara **Ricardo Malları**, üretimlerinde emek ya da sermaye yoğun standart teknolojiler kullanan mallara **Heckscher-Ohlin Malları** ve üretimlerinde araştırma ağırlıklı yüksek teknoloji kullanan mallara da **ürün çevrimi** (product cycle) malları demektedirler. Beşli sınıflama açısından HYM, Ricardo mallarına karşı gelmekte, Heckscher-Ohlin malları EYM ve SYM diye, ürün çevrimi malları da TKAYM ve TZAYM diye ikiye ayrılmaktadır.

Taklidi Kolay Araştırma Yoğun Mallar (TKAYM)

- 51 Organik kimyasal ürünler
- 52 İnorganik kimyasal ürünler
- 54 Tıp ve eczacılık ürünleri
- 58 İlk şekilde olmayan plastikler (boru, hortum, levha, yaprak, plaka, şerit, film vb.)
- 59 Başka yerlerde belirtilmeyen kimyasal maddeler ve ürünler
- 75 Büro makinaları ve otomatik veri işleme makinaları
- 76 Haberleşme, ses kaydetme ve sesi tekrar vermeye yarayan cihaz ve araçlar

Taklidi Zor Araştırma Yoğun Mallar (TZAYM)

- 57 İlk şekillerde plastikler, döküntü ve hurdalar
- 7 Makinalar ve taşıt araçları (75, 76, 78 hariç)
- 87 Başka yerde belirtilmeyen mesleki, ilmi, kontrol alet ve cihazlar
- 88 Fotoğraf, sinemacılıkta kullanılan alet ve cihazlar ile optik eşya, saatler

3. ORTA DOĞU ÜLKELERİ İLE OLAN TİCARETİN GENEL YAPISI

Çeşitli performans ölçümlerine geçmeden önce, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile olan ticaretinin genel yapısı hakkında bir fikir edinmekte yarar vardır. Bunun için, ilkin Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Orta Doğu ülkelerinin payına (Tablo 1) ve bu ülkelere yapılan ihracatın bu ülkelerin ithalatları içindeki paylarına (Tablo 2) baktık.

Tablo 1: Türkiye'nin Toplam İhracatı İçinde Orta Doğu Ülkelerine Yaptığı İhracatın Payı (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
B. Arap Emirlikleri	0,58	0,56	0,66	0,84	1,02	0,87	0,91
İran	3,82	3,58	3,09	1,89	1,38	1,24	1,28
İsrail	0,36	0,58	0,61	0,52	0,98	1,11	1,10
Katar	0,05	0,03	0,04	0,03	0,05	0,08	0,05
Kuveyt	0,71	0,12	0,45	0,68	0,71	0,55	0,46
Lübnan	0,39	0,67	0,67	0,65	0,89	0,74	0,79
Mısır	1,24	1,24	1,18	1,25	1,07	1,14	1,36
Suudi Arabistan	2,61	3,56	3,30	4,25	3,37	2,17	1,85
Suriye	1,50	1,94	1,47	1,56	1,40	1,26	1,33
Umman	0,04	0,01	0,04	0,06	0,06	0,05	0,09
Ürdün	0,62	1,17	1,12	0,68	0,62	0,78	0,65
Yemen	0,21	0,46	0,42	0,66	0,32	0,38	0,31
Toplam pay	12,13	13,92	13,06	13,07	11,87	10,37	10,18

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Dön. Ort.
B. Arap Emirlikleri	1,01	0,89	1,47	1,14	1,21	1,27	0,96
İran	1,17	0,72	0,59	0,85	1,15	0,86	1,66
İsrail	1,49	1,78	2,20	2,34	2,57	2,38	1,39
Katar	0,04	0,04	0,03	0,04	0,03	0,04	0,04
Kuveyt	0,48	0,33	0,31	0,26	0,33	0,38	0,44
Lübnan	0,76	0,58	0,61	0,47	0,59	0,52	0,64
Mısır	1,16	1,76	1,76	1,35	1,35	0,91	1,29
Suudi Arabistan	2,04	1,76	1,38	1,39	1,60	1,53	2,37
Suriye	1,02	1,15	0,87	0,66	0,90	0,74	1,21
Umman	0,07	0,08	0,11	0,09	0,10	0,09	0,07
Ürdün	0,41	0,52	0,33	0,36	0,38	0,32	0,61
Yemen	0,33	0,23	0,33	0,25	0,32	0,33	0,35
Toplam pay	9,97	9,83	10,00	9,20	10,52	9,36	11,04

Tablo 1 den, Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payın, 1990-2002 döneminde, ortalama olarak %11.04 olduğunu, en yüksek düzeyine (%13.92) 1991 de ulaştığını ve ele alınan dönem içinde azalma gösterdiğini görüyoruz. En yüksek ortalama paya sahip olan ülkeler, sırasıyla, Suudi Arabistan

(%2.37), İran (%1.66), İsrail (%1.39), Mısır (%1.29) ve Suriye'dir (%1.21). Bunlardan Suudi Arabistan, İran ve Suriye'ye yapılan ihracatın payı genel azalma trendine uyum gösterirken, Mısır 1997 ye kadar görece sabit bir paya sahip olmuş, 1997 ve 1998 de bu payda bir sıçrama görülmele birlikte sonra eski düzeyine inmiştir. Payı önemli ölçüde artan ülke İsrail'dir; öyle ki, 1998 den itibaren Türkiye'nin Orta Doğu'ya ihracatındaki payı en yüksek olan ülke konumuna geçmiştir.

Tablo 2: Türkiye'nin Orta Doğu Ülkelerine Yaptığı İhracatın Bu Ülkelerin İthalatları İçindeki Payları (%)

	1997	1998	1999	2000	2001	Dön. Ort.
İran	2,16	1,36	1,25	1,73	2,23	1,75
İsrail	1,35	1,75	1,88	1,82	-	1,70
Katar	-	0,30	0,30	-	0,22	0,28
Kuveyt	1,52	1,04	1,09	-	-	1,22
Lübnan	2,68	2,21	2,61	2,08	2,52	2,42
Mısır	2,31	2,88	2,93	-	3,30	2,86
Suudi Arabistan	-	1,58	1,31	1,28	1,60	1,44
Umman	0,38	0,38	0,62	0,49	0,53	0,48
Ürdün	2,78	3,70	2,40	2,48	2,44	2,76

Tablo 2, yukarıda sözü edilen veri eksiklikleri nedeniyle, daha kısıtlı bir zaman dilimi (1997-2001) için hesaplanmıştır. Söz konusu dönemde Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı Orta Doğu ülkeleri, bu ülkelerin toplam ithalatları içinde Türkiye'nin payına göre, sırasıyla Mısır (%2.86), Ürdün (%2.76), Lübnan (%2.42), İran (%1.75), İsrail (%1.70), Suudi Arabistan (%1.44) ve Kuveyt'tir (%1.22). Bu paylar Mısır ve İsrail'de artış, Ürdün'de azalış göstermektedir.

Tablo 3: Türkiye'nin Toplam İthalatı İçinde Orta Doğu Ülkelerinden Yaptığı İthalatın Payı (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
B. Arap Emirlikleri	0,86	1,74	1,55	1,07	1,46	0,12	0,05
İran	2,21	0,43	1,60	2,27	2,98	1,93	1,85
İsrail	0,28	0,37	0,42	0,41	0,54	0,47	0,44
Katar	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Kuveyt	0,24	0,00	0,30	0,29	0,33	0,27	0,24
Lübnan	0,03	0,03	0,02	0,02	0,03	0,06	0,06
Mısır	0,17	0,23	0,26	0,36	0,53	0,59	0,62
Suudi Arabistan	3,24	8,69	7,28	5,10	5,28	3,88	3,91
Suriye	0,38	0,32	0,23	0,23	0,19	0,72	0,71
Umman	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ürdün	0,15	0,14	0,11	0,08	0,06	0,06	0,07
Yemen	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Toplam pay	7,57	12,00	11,77	9,83	11,40	8,10	7,97

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Dön. Ort.
B. Arap Emirlikleri	0,05	0,07	0,07	0,07	0,16	0,24	0,58
İran	1,33	0,94	1,56	1,50	2,03	2,17	1,75
İsrail	0,48	0,62	0,73	0,93	1,28	1,28	0,63
Katar	0,03	0,14	0,03	0,02	0,01	0,03	0,02
Kuveyt	0,35	0,18	0,21	0,30	0,30	0,06	0,24
Lübnan	0,07	0,06	0,03	0,04	0,06	0,10	0,05
Mısır	0,82	0,86	0,27	0,26	0,22	0,28	0,42
Suudi Arabistan	2,10	1,46	1,42	1,76	1,76	1,86	3,67
Suriye	0,94	0,67	0,75	1,00	1,12	1,19	0,65
Umman	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ürdün	0,06	0,02	0,04	0,05	0,03	0,04	0,07
Yemen	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Toplam pay	6,24	5,01	5,12	5,93	6,98	7,24	8,09

İthalatın genel durumuna ilişkin bilgiler Tablo 3 ve 4 de verilmektedir. Tablo 3'de Türkiye'nin toplam ithalatı içinde Orta Doğu ülkelerinden yaptığı ithalatın payı yer almaktadır. Toplam ithalat

içinde, 1990-2002 dönemi için ortalama pay %8.09 dur. En yüksek düzeyine 1991 de (%12.00) ulaşmakta, 1995 den itibaren de tekrar, çok hızlı olamayan, bir artış göstermektedir. En yüksek ortalama paya sahip olan ülkeler Suudi Arabistan (%3.67) ve İran'dır (%1.75). Petrolün ithalatımız içindeki önemli yerini düşünürsek, bu iki ülkenin en yüksek ithalat payına sahip olmaları şaşırtıcı değildir. Bunların ikisini, yüzde birin altındaki paylarıyla, Suriye (%0.65) ve İsrail (%0.63) izlemektedir. Suudi Arabistan'ın payında zaman içinde bir azalma gözlenirken, İran'ın payı dalgalı bir seyir izlemekte, Suriye ve İsrail'in paylarında ise bir artış gözlenmektedir. Son iki yıla baktığımızda İran'ın payının Suudi Arabistan'inkini geçtiğini, İsrail'ininkini de Suriye'ninkini geçtiğini görüyoruz.

Tablo 4: Türkiye'nin Orta Doğu Ülkelerinden Yaptığı İthalatın Bu Ülkelerin İhracatları İçindeki Payları (%)

	1997	1998	1999	2000	2001	Dön. Ort.
İran	3,52	3,30	3,22	2,94	3,61	3,32
İsrail	1,04	1,21	1,15	1,61	-	1,25
Katar	-	1,30	0,20	-	0,05	0,52
Kuveyt	1,21	0,85	0,69	-	-	0,92
Lübnan	5,50	4,39	1,64	3,11	2,92	3,51
Mısır	10,21	12,30	3,11	3,03	2,20	6,96
Suudi Arabistan	-	1,70	1,21	1,25	1,01	1,29
Umman	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ürdün	2,32	0,56	1,13	2,85	0,71	1,51

Tablo 4 de Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerinden yaptığı ithalatın bu ülkelerin ihracatları içindeki payları yer almaktadır. Yine veri sorunları nedeniyle daha kısa bir dönemin ele alındığı tabloda, ortalama payları en yüksek olan ülkeler, Mısır (%6.96), Lübnan (%3.51), İran (%3.32), Ürdün (%1.51), Suudi Arabistan (%1.29) ve İsrail'dir (%1.25). Bu paylar Mısır ve Suudi Arabistan'da azalış, İsrail'de artış göstermektedir.

Tablo 5: Türkiye'nin Orta Doğu Ülkeleri ile Olan Ticaret Dengesi (milyon \$)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
B. Arap Emirlikleri	-117	-290	-257	-185	-154	147	188	239	208	363	276	315	352
İran	3	396	90	-377	-443	-421	-509	-339	-238	-478	-580	-479	-612
İsrail	-16	1	-7	-42	52	73	62	158	197	287	145	276	310
Katar	5	3	5	4	8	15	9	-5	-53	-7	-1	3	5
Kuveyt	38	16	-2	19	51	22	3	-46	9	-1	-88	-19	110
Lübnan	44	84	94	93	154	139	155	164	127	151	107	158	144
Mısır	123	120	115	86	70	35	44	-94	81	358	235	330	207
Suudi Arabistan	-385	-1344	-1179	-847	-619	-915	-1277	-483	-196	-212	-575	-229	-241
Suriye	110	197	162	170	210	14	-4	-188	1	-75	-361	-182	-243
Umman	5	1	7	9	10	10	20	18	22	29	24	30	31
Ürdün	47	129	140	80	97	148	122	77	134	72	72	105	97
Yemen	26	55	61	101	58	81	70	86	62	89	68	100	116
Toplam	-116	-633	-772	-889	-505	-649	-1115	-412	353	576	-677	408	275

İhracat ve ithalat verilerine ayrı ayrı baktıktan sonra, bu ülkelerle olan ticaret dengesinin nasıl geliştiğine de bir göz atmak yerinde olacaktır. Tablo 5' ten görüldüğü gibi, ticaret dengesi 1998'e kadar aleyhimize geliyor, bu yıldan sonra, 2000 dışında, lehimize dönüyor. Dengenin tüm dönem boyunca lehimize seyrettiği ülkeler Lübnan, Umman, Ürdün ve Yemen'dir. 1997 yılı dışarıda bırakılırsa, Mısır'ı da bu gruba katmak mümkündür. İsrail'le olan denge 1994'ten itibaren, artarak lehimize dönmektedir. Suriye'de ise aleyhe dönüş 1996 dan itibaren başlamaktadır. Suudi Arabistan'la olan denge ise hep aleyhimize olmakla birlikte miktar olarak azalan bir seyir göstermektedir.

Bu gelişmeyi 15 Avrupa Birliği ülkesi ile olan ticaret dengesiyle karşılaştırdığımızda, oldukça farklı bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Erilat, Erilat ve Özçelik (2003) deki hesaplamalarda kullanılan verilere dayanarak elde ettiğimiz ticaret dengesi bulguları, toplam ticaretteki dengenin tüm dönem için Türkiye'nin aleyhine artan bir seyir gösterdiğini, bu durumun onbeş ülkenin çoğunluğu için geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Yalnızca Portekiz'le olan ticaret dengemiz tüm dönem için artan bir biçimde lehimize gelişmiştir. Aynı sonuca, 1996 ve 1997 yılları dışında, Yunanistan'la olan ticaretimiz için de varabiliriz. Ancak, bu iki ülkenin dış ticaretimizdeki paylarının dönem ortalamaları yüksek değildir (Portekiz'in %0.24, Yunanistan'ın %0.79).

Tablo 6: Sektörlerin Nitelik Sınıflandırmasına Göre Türkiye'nin Orta Doğu Ülkeleri İle Olan İhracat ve İthalatı (%): Toplam

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Dön. Ort.
İhracat														
HYM	27,28	30,60	29,85	37,56	40,21	38,31	34,48	26,28	29,74	21,21	23,87	21,21	10,27	28,53
EYM	18,84	18,93	28,66	24,09	23,97	26,28	25,48	25,98	25,29	32,12	36,01	32,02	33,86	27,04
SYM	35,47	36,14	26,41	22,12	25,88	25,78	29,91	32,28	33,11	30,36	27,96	27,12	40,77	30,25
TKAYM	8,43	6,80	6,67	5,94	4,84	5,29	5,58	5,25	5,26	3,54	3,79	2,84	4,13	5,26
TZAYM	9,97	7,53	8,41	10,29	5,11	4,34	4,55	10,21	6,61	12,77	8,38	16,82	10,97	8,92
İthalat														
HYM	85,52	91,24	94,27	94,11	92,18	87,74	86,74	86,97	80,56	76,32	72,47	88,73	65,09	84,77
EYM	6,56	3,65	2,67	2,40	3,66	5,07	4,24	4,88	6,94	7,99	7,94	2,46	8,71	5,17
SYM	2,73	1,40	0,65	0,81	0,88	1,61	1,89	1,75	2,76	3,92	3,26	2,92	3,02	2,12
TKAYM	3,94	2,55	1,71	1,86	2,12	3,91	4,19	3,46	5,52	7,38	6,57	1,85	8,63	4,13
TZAYM	1,24	1,17	0,69	0,82	1,16	1,67	2,93	2,94	4,21	4,40	9,75	4,04	14,55	3,81

Not: HYM = Hammadde yoğun mallar, EYM = Emek yoğun mallar, SYM = Sermaye yoğun mallar, TKAYM = Taklidi kolay araştırma yoğun mallar, TZAYM = Taklidi zor araştırma yoğun mallar

Tablo 6 bize Orta Doğu ülkeleri ile olan ticaretimizin nitelik sınıflandırması açısından nasıl bir görünümü olduğunu vermektedir. Dönem ortalamaları itibariyle, ihracatta ilk üç sırayı SYM, HYM ve EYM almaktadır, ancak bunların payları arasındaki fark azdır. Dönem içinde HYM'nin payında azalma, EYM ve SYM'nin paylarında ise artma görülmektedir. TKAYM ve TZAYM'nin ortalama payları görece daha az olmakla birlikte, TZAYM'nin payında dönem içinde artma görülmektedir; hatta 2002 de TZAYM'nin payı HYM'nin payını, az da olsa, geçmiştir.

İthalatta ise HYM'nin payı tümüyle hakimdir, ancak dönem içinde bir azalma da göstermektedir. Bu hakim pozisyonun petrol ithalatından kaynaklandığı açıktır. Öteki ithalat sınıfları, EYM, TKAYM, TZAYM ve SYM diye sıralanmaktadır. Tüm bu malların ithalatında zaman içinde artış gözlenmekle birlikte, son yılda en büyük sıçramayı TZAYM'nin yaptığını görüyoruz. Bunu İsrail ile olan ticaretin son yıllarda gösterdiği artışa bağlamak mümkündür. İsrail'den yapılan ithalatta 2000 den itibaren TZAYM ilk, TKAYM ikinci sırayı tutmaktadır.²

Orta Doğu ülkeleri ile yapılan ticaretin genel yapısına yönelik bakacağımız son nokta, mal yoğunlaşmasının ne düzeyde olduğu ve nasıl bir seyir gösterdiğidir. Bu amaçla Hirschman-Herfindahl (HH) endeksini kullandık.³ Eğer Q_{it} i malından t yılında yapılan ihracat ya da ithalatı gösteriyorsa ve malların sayısı N ise, o zaman t yılındaki toplam ihracat ya da ithalat $Q_t = \sum_{i=1}^N Q_{it}$ olacak ve i malının toplam ihracat ya da ithalat içindeki payı $p_{it} = Q_{it} / Q_t$, $i = 1, \dots, N$; $t = 1, \dots, T$ olarak elde edilecektir. HH endeksi p_{it} lerin kendileri tarafından ağırlıklandırılmış toplamlarından başka bir şey değildir ve t yılı için

$$HH_t = \sum_{i=1}^N p_{it}^2 \quad (1)$$

şeklinde hesaplanabilir. HH endeksi $1/N$ ile 1 arasında değer alır. Alt sınırdaki değere p_{it} lerin birbirlerine eşit oldukları (yani, yoğunlaşmanın hiç olmadığı) durumda, üst sınırdaki değere de tek bir p_{it} nin olduğu (yani, yoğunlaşmanın tam olduğu) durumda ulaşılır.

² Tablo 6 da verilen sınıflama her ülke için ayrı ayrı da yapılmıştır. Ayrıca, toplam ihracat ve ithalatın, söz konusu sınıflandırmanın alt kalemlerine nasıl dağıldığı da hesaplanmıştır. Bunlarla ilgili tablolar, çok yer tutacakları düşüncesiyle, makaleye dahil edilmemişlerdir. İlgilenenler yazarlardan bu tabloları isteyebilirler.

³ Bu ve diğer yoğunlaşma ölçütleri ile ilgili bilgiler ve bunların, Türkiye'nin dış ticaretinin ülkeler arasında dağılımını ölçmede nasıl kullanıldıklarına ilişkin bir uygulama Eralp ve Akyüz (2001) de bulunabilir.

Tablo 7: Türkiye'nin Orta Doğu Ülkeleriyle Yaptığı Ticaretle Yoğunlaşma: Hirschman-Herfindahl Endeksi

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
İhracat													
B. Arap Emirlikleri	0,174	0,076	0,196	0,230	0,391	0,320	0,276	0,153	0,181	0,156	0,133	0,158	0,149
İran	0,062	0,103	0,042	0,040	0,061	0,062	0,059	0,057	0,056	0,050	0,039	0,071	0,040
İsrail	0,103	0,113	0,087	0,081	0,057	0,059	0,041	0,059	0,064	0,038	0,026	0,033	0,030
Katar	0,108	0,075	0,095	0,190	0,148	0,340	0,123	0,135	0,059	0,085	0,079	0,050	0,079
Kuveyt	0,234	0,044	0,105	0,200	0,251	0,230	0,195	0,222	0,137	0,221	0,156	0,162	0,195
Lübnan	0,056	0,070	0,085	0,160	0,154	0,070	0,073	0,075	0,029	0,100	0,105	0,065	0,094
Mısır	0,081	0,066	0,083	0,079	0,053	0,059	0,070	0,038	0,043	0,042	0,033	0,034	0,036
Suudi Arabistan	0,158	0,149	0,073	0,122	0,085	0,063	0,048	0,046	0,049	0,050	0,043	0,047	0,042
Suriye	0,087	0,091	0,105	0,116	0,130	0,093	0,118	0,152	0,135	0,091	0,085	0,070	0,057
Umman	0,272	0,147	0,441	0,209	0,417	0,141	0,383	0,178	0,172	0,331	0,266	0,239	0,137
Ürdün	0,074	0,046	0,055	0,037	0,027	0,113	0,070	0,037	0,058	0,021	0,020	0,021	0,017
Yemen	0,839	0,551	0,696	0,821	0,678	0,545	0,665	0,506	0,413	0,377	0,396	0,507	0,408
Toplam	0,046	0,046	0,034	0,051	0,046	0,040	0,041	0,031	0,031	0,031	0,023	0,025	0,027
İthalat													
B. Arap Emirlikleri	0,913	0,936	0,981	0,980	0,986	0,444	0,121	0,091	0,177	0,191	0,158	0,131	0,253
İran	0,968	0,439	0,836	0,817	0,881	0,875	0,772	0,703	0,608	0,790	0,745	0,841	0,678
İsrail	0,085	0,065	0,069	0,091	0,077	0,105	0,049	0,061	0,050	0,046	0,092	0,229	0,060
Katar	0,759	0,468	0,486	0,387	0,528	0,552	0,451	0,350	0,642	0,702	0,520	0,504	0,327
Kuveyt	0,819	0,476	0,991	0,893	0,836	0,907	0,794	0,925	0,772	0,610	0,709	0,860	0,313
Lübnan	0,556	0,347	0,463	0,214	0,301	0,540	0,534	0,301	0,365	0,313	0,201	0,170	0,157
Mısır	0,192	0,328	0,267	0,450	0,243	0,380	0,497	0,601	0,501	0,133	0,126	0,106	0,062
Suudi Arabistan	0,678	0,754	0,736	0,746	0,754	0,695	0,689	0,551	0,473	0,580	0,627	0,688	0,733
Suriye	0,488	0,385	0,310	0,258	0,266	0,658	0,799	0,589	0,436	0,707	0,703	0,809	0,725
Umman	0,965	1,000	1,000	0,675	1,000	0,478	0,406	1,000	0,936	0,335	0,823	0,399	0,231
Ürdün	0,453	0,386	0,477	0,364	0,472	0,204	0,292	0,287	0,158	0,319	0,364	0,722	0,693
Yemen	0,304	0,876	1,000	1,000	0,825	0,461	0,502	0,231	0,362	0,454	0,670	0,454	0,235
Toplam	0,614	0,652	0,633	0,636	0,636	0,560	0,558	0,420	0,307	0,378	0,372	0,395	0,372

Hem ayrı ayrı Orta Doğu ülkeleri ile olan, hem de bu ülkelerle olan toplam ihracat ve ithalat için HH değerleri Tablo 7 de verilmiştir. Buradan, toplam ihracatta herhangi bir yoğunlaşmanın görülmediğini ve zaman içinde bu çeşitlenmenin arttığını söyleyebiliriz. Bu durum, genel olarak, ele aldığımız ülkeler için de geçerlidir. Bunun istisnaları Yemen ve, bir ölçüde, Kuveyt gibi Türkiye'nin ihracatı içindeki payları küçük olan ülkelerdir. Öte yandan, toplam ithalatın yoğunlaşma düzeyi yüksektir, ancak bu düzey zaman içinde azalma göstermektedir. Benzer bir durum ülkeler için de geçerlidir. İthalatımızda en yüksek yoğunluğa sahip olan ülkeler İran, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Suriye'dir. Bu sonuç, nitelik sınıflamasında HYM nin öne çıkmasını destekleyen bir sonuçtur.

4. İHRACAT PERFORMANSI: Sabit Piyasa Payı Analizi

Türkiye'nin 1990-2000 dönemindeki ihracat performansı ile ilgili kullanacağımız ilk ölçüt Sabit Piyasa Payı Analizine dayanmaktadır.⁴ Analizi önce Türkiye'nin tek bir ülkeye yaptığı ihracat açısından ele alalım. Bu ülke j'inci ülke ise, o zaman Türkiye'nin i malında, j'inci ülkeye yaptığı ihracatı X_{ij} , bu ülkenin i malında yaptığı toplam ithalatı M_{ij} ile gösterebiliriz. Bu durumda, Türkiye'nin i malında j'inci ülkeye yaptığı ihracatın, j'inci ülkenin toplam ithalatı içindeki piyasa payını

$$s_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sum_{i=1}^N M_{ij}} = a_{ij} b_{ij} \quad (2)$$

şeklinde ifade edebiliriz. Burada $a_{ij} = X_{ij} / M_{ij}$ i'inci mal ihracatının bu maldan j'inci ülkenin yaptığı ithalat içindeki payını vermektedir. İkinci oran $b_{ij} = M_{ij} / \sum_{i=1}^N M_{ij}$ j'inci ülkenin toplam ithalatı içinde i'inci malın pazar payını göstermektedir.

Bizim özellikle ilgilendiğimiz nokta, denklem (2)'deki payın iki dönem arasında göstereceği farkın hangi öğelerden oluştuğudur. Başlangıç dönemini "0", bitiş dönemini de "1" ile gösterirsek, söz konusu farkı $\Delta s_{ij} = s_{ij}^1 - s_{ij}^0 = a_{ij}^1 b_{ij}^1 - a_{ij}^0 b_{ij}^0$ olarak yazabiliriz. Bu fark, bir özdeşlik olarak, aşağıdaki gibi de ifade edilebilir:

⁴ Bu analiz, ilk kez, Tyszynski (1951) tarafından kullanılmış, daha sonra Leamer ve Stern (1970) tarafından formel hale getirilmiş ve Fagerberg ve Solie (1987) tarafından bizim kullandığımız biçimi geliştirilmiştir.

$$\Delta s_{ij} \equiv (a_{ij}^1 - a_{ij}^0)b_{ij}^0 + a_{ij}^0(b_{ij}^1 - b_{ij}^0) + (a_{ij}^1 - a_{ij}^0)(b_{ij}^1 - b_{ij}^0) \quad (3)$$

Bu durumda s_{ij} 'nin iki dönem arasında göstereceği farkı, üç ögeye ayırtmış oluyoruz:

1. Pazar Payı Etkisi $[(a_{ij}^1 - a_{ij}^0)b_{ij}^0]$: İki dönem arasındaki farkın yalnızca a_{ij} değişmesinden kaynaklanması halinde elde edilecek değer.

2. Mal Bileşimi Etkisi $[a_{ij}^0(b_{ij}^1 - b_{ij}^0)]$: İki dönem arasındaki farkın yalnızca b_{ij} değişmesinden kaynaklanması halinde elde edilecek değer.

3. Mal Bileşimine Uyum Etkisi $[(a_{ij}^1 - a_{ij}^0)(b_{ij}^1 - b_{ij}^0)]$: Türkiye'nin, j 'inci ülkenin ithalatındaki çeşitlenmeden $(b_{ij}^1 - b_{ij}^0)$ doğabilecek pay farkına ne denli uyum gösterebildiğini yansıtmaktadır; yani $(a_{ij}^1 - a_{ij}^0)$ ile $(b_{ij}^1 - b_{ij}^0)$ aynı işareti taşıyorlarsa, bu etki Δs_{ij} değerini artırıcı yönde olacaktır.

Söz konusu analiz Türkiye'nin j 'inci ülkeye yaptığı toplam ihracat için de genelleştirilebilir. Türkiye'nin j 'inci ülkeye yaptığı toplam ihracatın, o ülkenin toplam ithalatı içindeki payını $S_j = \sum_{i=1}^N X_{ij} / \sum_{i=1}^N M_{ij}$ olarak gösterirsek, $\Delta S_j = \sum_{i=1}^N \Delta s_{ij}$ olacak ve denklem (3) deki üç etki, i üzerinden toplamları alınarak hesaplanacaktır.

Bu analizi Orta Doğu ülkelerinin oluşturduğu pazar için de yapabiliriz. O zaman ilgileneceğimiz birim pay, Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerine i 'inci malda yaptığı ihracatın, bu ülkelerinin toplam ithalatı içindeki payı olacaktır. Eğer Orta Doğu ülkelerinin sayısını m ile gösterirsek, bu payı

$$S_i = \frac{\sum_{j=1}^m X_{ij}}{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^m M_{ij}} = \sum_{j=1}^m (a_{ij} b_{ij}) c_j = \sum_{j=1}^m s_{ij} c_j \quad (4)$$

olarak ifade edebiliriz. Burada $c_j = \sum_{i=1}^N M_{ij} / \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^m M_{ij}$ dir; yani j inci ülkenin toplam ithalatının, Orta Doğu ülkelerinin toplam ithalatı içindeki payını göstermektedir.

S_{ij} 'nin iki dönem arasındaki farkı, yani $\Delta S_i = S_i^1 - S_i^0$, ögelere ayrılabilir. Ancak bu kez, denklem (3)'teki ifadeye, c_j 'lerden kaynaklanan iki öge daha eklenecek, ΔS_i 'nin özdeşlik olarak bölümlenmesi aşağıdaki gibi olacaktır;

$$\Delta S_i \equiv \sum_{j=1}^m (a_{ij}^1 - a_{ij}^0)b_{ij}^0 c_j^0 + \sum_{j=1}^m a_{ij}^0 (b_{ij}^1 - b_{ij}^0) c_j^0 + \sum_{j=1}^m (a_{ij}^1 - a_{ij}^0)(b_{ij}^1 - b_{ij}^0) c_j^0 \\ + \sum_{j=1}^m s_{ij}^0 (c_j^1 - c_j^0) + \sum_{j=1}^m (s_{ij}^1 - s_{ij}^0)(c_j^1 - c_j^0) \quad (5)$$

Denklem (5)'teki ilk üç etki, denklem (3)'ten elde edilen üç etkinin aynısıdır, yalnızca incelenen piyasa payı, Orta Doğu ülkelerinin tüm ithalatı içindeki paydır. Son iki etkiyi ise şöyle tanımlayabiliriz:

4. Pazar Bileşimi Etkisi $[\sum_{j=1}^m s_{ij}^0 (c_j^1 - c_j^0)]$: ΔS_i yalnızca Orta Doğu ülkelerinin oluşturduğu grup içindeki pazar paylarının değişmesine dayanırsa elde edilecek değer.

5. Pazar Bileşimine Uyum Etkisi $[\sum_{j=1}^m (s_{ij}^1 - s_{ij}^0)(c_j^1 - c_j^0)]$: Türkiye'nin i 'inci malda pazar paylarının (s_{ij}) , topluluk içi pazar paylarındaki değişikliğe $(c_j^1 - c_j^0)$ ne denli uyum gösterdiğini yansıtmaktadır.

Bu analizi, Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerine yaptığı toplam ihracat için de genelleştirmek mümkündür. O zaman ele alınacak pay $S = \sum_{i=1}^N S_i$ olacaktır. Dolayısıyla, $\Delta S = S^1 - S^0$ 'ın beş etkiye ayrıştırılması, denklem (5)'in sol ve sağ tarafının i üzerinden toplanılmasıyla elde edilebilir.

Her ne kadar SPP analizini anlatırken i malını esas aldığımız da, biz burada toplulaştırılmış sonuçları sunacağız. Bu sonuçların ilki her bir Orta Doğu ülkesine yapılan ihracata ilişkindir. Dolayısıyla, yalnızca yukarıda sözü edilen ilk üç etkiyi içerecektir. Buna ek olarak, verileri anlatırken sözünü ettiğimiz sorunlar nedeniyle, yalnız sekiz Orta Doğu ülkesi ele alınacak ve bunlar için de farklı dönem aralıkları kullanılacaktır. Bu aralıklar 1997-2001, 1997-2000 ve 1998-2001 dir.

Tablo 8: Sabit Pazar Payı Analizi: Orta Doğu Ülkeleri (Yüzde Değişmeler)

	Dsa97-01	Dsb97-01	Dsab97-01	Toplam
İran	3,98	117,14	-137,50	-16,39
İsrail	-	-	-	-
Katar	-	-	-	-
Lübnan	9,12	-9,69	-5,46	-6,03
Mısır	399,73	-10,67	-344,99	44,06
Suudi Arabistan	-	-	-	-
Umman	52,94	1,15	-14,72	39,36
Ürdün	11,97	23,57	-46,80	-11,27

	Dsa97-00	Dsb97-00	Dsab97-00	Toplam
İran	-	-	-	-
İsrail	70,60	-25,32	-10,48	34,80
Katar	-	-	-	-
Lübnan	-	-	-	-
Mısır	-	-	-	-
Suudi Arabistan	-	-	-	-
Umman	-	-	-	-
Ürdün	-	-	-	-

	Dsa98-01	Dsb98-01	Dsab98-01	Toplam
İran	-	-	-	-
İsrail	-	-	-	-
Katar	14,94	-4,77	-35,91	-25,74
Lübnan	-	-	-	-
Mısır	-	-	-	-
Suudi Arabistan	13,04	-5,32	-6,17	1,55
Umman	-	-	-	-
Ürdün	-	-	-	-

Not: Dsa = Pazar Payı Etkisi, Dsb = Mal Bileşimi Etkisi,
Dsab = Mal Bileşimine Uyum Etkisi

Sonuçlar Tablo 8 de verilmiştir. 1997-2001 döneminde ele alınan ülkeler İran, Lübnan, Mısır, Umman ve Ürdün'dür. Bu ülkelere yaptığımız ihracatın pazar payında yalnızca Mısır ve Umman'da artış olmuştur. Bu artışın temel kaynağı pazar payı etkisidir. Mısır'da mal bileşimine uyum etkisinin olumsuz düzeyinin çok yüksek olması, sözü edilen artışın düzeyini düşürmüştür. Umman'da ise pazar payı etkisine, mal bileşimi etkisi olumlu bir katkıda bulunmaktadır. Pazar payındaki en büyük azalış İran'da gözlenmektedir. Burada, pazar payı etkisi azdır; olumlu etki mal bileşimi etkisinden kaynaklanmaktadır, ancak mal bileşimine uyum etkisinin olumsuz etkisini ortadan kaldıracak kadar güçlü değildir. Aynı şeyi Ürdün'e yapılan ihracat için de söylemek mümkündür. Lübnan'a yapılan ihracatta ise hem mal bileşimi hem de mal bileşimine uyum etkileri pazar payının azalmasına yol açmıştır.

1997-2000 döneminde yalnızca İsrail ele alınmıştır. Pazar payında artış gözlemlenmektedir ve bunda pazar payı etkisi hakim rol oynamıştır. Ancak mal bileşimi ve mal bileşimine uyum etkilerinin negatif olmaları, pazar payındaki artışın daha yüksek olmasını engellemiştir.

1998-2001 dönemi içinse iki ülkeye yapılan ihracat söz konusudur: Katar ve Suudi Arabistan. Katar’da pazar payı azalmış, Suudi Arabistan’da ise artmıştır. Ancak, her ikisinde de mal bileşimi ve mal bileşimine uyum etkileri negatiftir. Özellikle mal bileşimine uyum etkisi Katar’daki pazar payının azalmasına yol açmıştır.

Tablo 9: Sabit Pazar Payı Analizi: Orta Doğu Ülkeleri Tek Bir Pazar Olarak (Yüzde Değişmeler)

	Dsa98-00	Dsb98-00	Dsab98-00	Dsc98-00	Dsabc98-00	Toplam
Orta Doğu Ülkeleri	9,15	-7,25	-12,84	4,49	-0,93	-7,38

Not: Dsa = Pazar Payı Etkisi, Dsb = Mal Bileşimi Etkisi, Dsab = Mal Bileşimine Uyum Etkisi

Dsc = Pazar Bileşimi Etkisi, Dsabc = Pazar Bileşimine Uyum Etkisi

Ülkeler: İran, İsrail, Katar, Lübnan, Mısır Suudi Arabistan, Umman, Ürdün

Toplaştırılmış sonuçların ikincisi Tablo 9 da yer almaktadır. Burada, yukarıda belirtilen sekiz Orta Doğu ülkesi tek bir pazar olarak ele alınmıştır. Onun için de beş etkinin tümü hesaplanmıştır. Ancak, ortak bir zaman aralığı gerektiği için 1998-2000 dönemi ele alınmıştır. Burada gözlemlenen, Orta Doğu ülkelerine yaptığımız ihracat tüm ülkeler için ele alındığında, pazar payının azaldığı, bu sonuca da en büyük katkının mal bileşimi etkisi ve, özellikle, mal bileşimine uyum etkisinin olduğudur. Öte yandan, pazar bileşimi etkisi olumlu, pazar bileşimine uyum etkisi küçük ama olumsuz katkıda bulunmuştur.

Bu iki tablodan çıkacak sonuç, Türkiye’nin Orta Doğu ülkelerine yaptığı ihracatın pazar payında genelde bir azalma olduğu, buna da en büyük katkıyı mal bileşimine uyum etkisinin yaptığıdır. Pazar payında artış olduğu zaman bile söz konusu etkinin buna katkısı olumsuz olmuştur. Başka bir deyişle, Türkiye hedef ülkenin talep kaymalarından kaynaklanan ithalat kompozisyonu değişikliklerine uyum göstermekte pek başarılı olamamıştır.

5. İHRACAT PERFORMANSI: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler

Türkiye’nin 1990-2001 dönemindeki ihracat performansını rekabet açısından irdelemekte kullanacağımız ikinci ölçüt Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) Endeksidir. Bu kavram ve ilgili ölçütler Balassa (1965) tarafından ortaya atılmıştır. Bunlara daha sonra birçok alternatif geliştirilmiştir. Bunların karşılaştırmalı açıklamaları Volrath (1991)’de bulunabilir. Biz bu çalışmada, Balassa’nın geliştirdiği endekslerden tümüyle ihracata dayanan birincisini hesapladık.⁵

AKÜ kavramı, belli bir malın ihracatında, bir ülkenin gösterdiği performansın, bu malın “dünya” ihracatındaki performansı ile karşılaştırılmasına dayanır. Eğer ülkenin performansı, “dünya”nın performansından daha iyi ise, o ülkenin söz konusu malda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sonucuna varılır. Bizim hesapladığımız endekste, ihracattaki performans, ilgili malın ihracatının toplam ihracat içindeki payı kullanılarak ölçülmektedir. Bu durumda, Türkiye’nin i malındaki toplam ihracatını X_i ile, “dünyanın” bu maldan yaptığı toplam ihracatı X_{iw} ile gösterirsek, AKÜ endeksini

$$AKÜ_i = \frac{X_i / \sum_{i=1}^N X_i}{X_{iw} / \sum_{i=1}^N X_{iw}}, \quad i = 1, \dots, N \quad (6)$$

şeklinde ifade edebiliriz. Bu endeksin birden büyük olması, Türkiye’nin o malın ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu gösterecektir.

Bu noktada sormamız gereken soru; “dünya”dan ne kastedildiğidir. Bu, en geniş anlamıyla, dünyanın toplam ihracat ve ithalatı olabileceği gibi, bir grup ülkenin ve, hatta, tek bir ülkenin ihracat ve ithalatı olabilir. Biz bu çalışmada “dünya”yı bir grup ülke, yani Orta Doğu ülkeleri artı Türkiye olarak aldık. Ancak, yine veri sorunları nedeniyle, Orta Doğu ülkelerinden yalnızca İran, İsrail, Katar,

⁵ Nitekim, daha sonraki bir çalışmada, Balassa (1977), ihracat-ithalat oranlarına dayanan ikinci ölçütün kullanılmasından tümüyle vazgeçmiştir.

Kuveyt, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan, Umman ve Ürdün'ü ele alabildik. Bu ülkeler için ihracat verileri 1997-2001 (Mısır, Ürdün, Lübnan, Umman), 1997-2000 (İsrail), 1997-1999 (Kuveyt) ve 1998-2000 (Katar, S. Arabistan) dönemleri için elde edilebilmiştir.

Önce her ülke ve yıl için 3-basamaklı sektörlerin AKÜ endekslerini hesapladık. Bu büyük hacimli sonuçların hepsini sunmak mümkün olmayacağı için, bunları özetleyecek ve ülkelerin rekabet güçlerini karşılaştırmaya olanak tanıyacak şöyle bir yol izledik. Önce her sektör için AKÜ endekslerinin dönem ortalamalarını aldık ve ortalamaları birden büyük olan sektörleri saptayarak sayılarını Bölüm II de verilen beş nitelik sınıfına dağıttık. Bu bilgiler Tablo 10'da, sektörlerin teknolojik özelliklerini içeren beş sınıfın yüzde payını da gösterecek biçimde, her ülke için verilmiştir.

Tablo 10: Ülkelerin Karşılaştırmalı Üstünlüğü Olan Sektörlerinin Niteliklerine Göre Sayı ve Yüzdeleri

Sektör Sayıları						
	HYM	EYM	SYM	TKAYM	TZAYM	Toplam
Türkiye	57	58	25	14	37	191
İran	22	6	3	2	2	35
İsrail	16	19	12	21	37	105
Katar	7	0	1	1	0	9
Kuveyt	8	2	1	1	3	15
Lübnan	35	37	19	15	37	143
Mısır	33	28	11	6	2	80
Suudi Arabistan	11	3	3	3	5	25
Umman	20	2	9	4	5	40
Ürdün	23	23	13	9	17	85

%						
	HYM	EYM	SYM	TKAYM	TZAYM	Toplam
Türkiye	29,8	30,4	13,1	7,3	19,4	100
İran	62,9	17,1	8,6	5,7	5,7	100
İsrail	15,2	18,1	11,4	20,0	35,2	100
Katar	77,3	0,0	11,0	11,0	0,6	100
Kuveyt	53,3	13,3	6,7	6,7	20,0	100
Lübnan	24,5	25,9	13,3	10,5	25,9	100
Mısır	41,3	35,0	13,8	7,5	2,5	100
Suudi Arabistan	44,0	12,0	12,0	12,0	20,0	100
Umman	50,0	5,0	22,5	10,0	12,5	100
Ürdün	27,1	27,1	15,3	10,6	20,0	100

Not: HYM = Hammadde yoğun mallar, EYM = Emek yoğun mallar, SYM = Sermaye yoğun mallar, TKAYM = Taklidi kolay araştırma yoğun mallar, TZAYM = Taklidi zor araştırma yoğun mallar

Bu tablodan gözlediğimiz ilk nokta şudur; Türkiye, AKÜ endeksi birin üzerinde olan en çok sektöre sahip ülkedir. Sonra Lübnan ve İsrail gelmektedir. Türkiye'de bu sektörler en çok EYM, HYM ve TZAYM sınıflarında yer almışlardır. Lübnan'da da benzer bir dağılım söz konusudur. İsrail'de ise sıralama TZAYM, TKAYM ve EYM şeklindedir. Türkiye ve Lübnan'da geleneksel diye bakılabilecek olan EYM ve HYM öne çıkmakla birlikte, her ikisinde de TZAYM önem kazanmıştır. İsrail'de gözlenen dağılım ise bu ülkenin üretim yapısının, bölge ülkelerinkinden çok daha farklı olduğunu, daha çok Avrupa ülkelerinde gözlemlenen yapıya yakın düştüğünü göstermektedir.

6. ENDÜSTRİ-İÇİ TİCARET

Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle olan ticaretini değerlendirmede ele alınacak son ölçüt, endüstri-İç ticaretin düzeyi olacaktır. Bu düzeyi ölçmek için kullanacağımız endeks Grubel ve Lloyd (1971)'de geliştirilen endekstir. Bu endeks t zamanında i'nci sektör için aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$GL_{it} = \frac{(X_{it} + M_{it}) - |X_{it} - M_{it}|}{(X_{it} + M_{it})}, \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (7)$$

GL endeksi 0 ile 1 arasında değer almakta ve bire yakın değerleri endüstri-içi ticaretin yüksek olduğunu göstermektedir. GL endeksini çeşitli düzeylerde toplulaştırmak mümkündür. Eğer Türkiye'nin toplam ticaretinde, ya da her bir Orta Doğu ülkesi ile olan ticaretinde endüstri-içi ticaretin payını görmek istiyorsak, GL endeksini,

$$\overline{GL}_t = \frac{\sum_{i=1}^N (X_{it} + M_{it}) - \sum_{i=1}^N |X_{it} - M_{it}|}{\sum_{i=1}^N (X_{it} + M_{it})}, \quad t = 1, \dots, T \quad (8)$$

olarak toplulaştırabiliriz.⁶

Tablo 11: Orta Doğu Ülkeleri İle Endüstri-İçi Ticaret: Toplulaştırılmış Grubel-Lloyd Endeksi (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
B. Arap Emirlikleri	4,57	2,84	0,65	0,73	0,39	1,18	6,30
İran	0,35	0,99	1,22	1,30	0,89	0,88	1,80
İsrail	12,98	12,08	11,81	10,37	8,97	11,46	14,77
Katar	0,00	0,07	0,65	0,00	0,00	0,00	0,01
Kuveyt	0,14	0,00	0,00	0,12	0,32	0,17	0,13
Lübnan	1,72	1,95	1,36	0,72	0,50	0,72	3,18
Mısır	13,74	20,10	11,81	4,75	7,85	8,62	7,43
Suudi Arabistan	0,85	1,13	1,39	0,52	0,77	1,29	1,18
Suriye	0,69	4,60	0,61	0,38	0,71	2,29	0,70
Umman	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ürdün	2,04	2,41	1,01	1,57	0,43	1,91	2,57
Yemen	0,56	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,14

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Dön. Ort.
B. Arap Emirlikleri	5,45	7,09	5,59	7,92	7,07	7,86	4,43
İran	2,41	1,93	2,07	3,47	3,32	4,39	1,92
İsrail	12,85	13,34	14,02	15,02	11,74	13,68	12,54
Katar	0,51	0,05	0,67	1,95	2,92	0,23	0,54
Kuveyt	0,03	0,08	0,16	0,27	0,14	0,17	0,13
Lübnan	2,07	1,42	1,14	3,54	3,08	2,37	1,83
Mısır	7,63	5,92	7,81	8,57	8,26	13,19	9,67
Suudi Arabistan	2,24	5,34	2,81	3,77	1,72	1,99	1,92
Suriye	1,60	3,33	3,13	2,55	0,87	10,01	2,42
Umman	0,00	0,19	0,09	0,03	0,14	1,37	0,14
Ürdün	2,96	1,46	2,91	3,20	1,59	1,63	1,98
Yemen	0,15	0,21	0,12	0,00	0,03	0,15	0,10

İkinci seçeneği izleyip Türkiye'nin her bir Orta Doğu ülkesi ile olan ticaretindeki endüstri-içi ticaretin payını hesapladık ve Tablo 11 de sunduk. Buradan da görülebileceği gibi, endüstri-içi ticaretin payı çok düşüktür. Yalnızca iki ülkeyle olan ticarete bu pay yüzde 10'un üstüne çıkmaktadır: İsrail (%13) ve Mısır (%10). Daha önceki incelemelerimizden böyle bir sonucun çıkabileceğini tahmin etmek mümkündür. Orta Doğu ülkelerinden yapılan ithalatta HYM nin ezici bir biçimde ağır basması, ihracatın ise bu beş sınıf arasında görece daha dengeli dağılmış olması, endüstri-içi ticaretin payının pek yüksek olamayacağını bir göstergesiydi. Öte yandan, İsrail'den yapılan ithalatta TZAYM ve TKAYM ağırlık kazanırken Türkiye'nin hem bu ülkeye ihracatı, hem de TZAYM ihracatı artmıştır. İsrail'le olan ticaretimizde endüstri-içi ticaretin payının, az da olsa, biraz varlık göstermesini de bu gözlemler açıklayabilir.

7. SONUÇLAR

Bu çalışmadan çıkarılabilecek sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

⁶ Bu endeks ile ilgili daha çok bilgi ve Türkiye'nin dünya ile olan ticaretine uygulanışı için bakınız Erlat ve Erlat (2003).

1. 1990-2002 döneminde Türkiye'nin toplam ihracatı içinde, ele alınan Orta Doğu ülkelerinin toplam payı düşmektedir. İhracatımızda en yüksek ortalama paya sahip olan ülkelerin Suudi Arabistan, İran, İsrail, Mısır ve Suriye olmasına karşın, ihracat payı önemli ölçüde artan ülke İsrail'dir. Hatta İsrail, 1998 den başlayarak, Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerine yaptığı ihracatta, ihracat payımızın en yüksek olduğu ülke durumuna gelmiştir.
2. İthalatımızın içinde Orta Doğu ülkelerinin payına baktığımızda, en yüksek ortalama paya sahip ülkelerin Suudi Arabistan ve İran olduklarını görmekteyiz. Toplam ithalatımız içinde petrol ithalatının önemi ve görelî payı düşünüldüğünde, bu iki ülkenin ilk sıraları almaları pek şaşırtıcı değildir. İthalat payları artan ülkeler içinde Suriye ve İsrail'i belirtmemiz gerekir.
3. Bulgularımız içinde bir başka ilginç nokta, Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştığımız durumun tersine, Orta Doğu ülkeleri ile olan ticaret dengemizin 2000 yılını dışarıda bırakırsak özellikle 1998 yılından sonra lehimize dönmesidir. Ayrıca, Orta Doğu ülkelerini tek tek ele aldığımızda, Lübnan, Umman, Ürdün ve Yemen'le olan ticaret dengemizin tüm dönem boyunca lehimize seyrettiğini görüyoruz. Hatta, 1997 yılı dışarıda bırakılırsa, Mısır'ı da ticaret dengemizin olumlu seyrettiği ülkeler arasına katabiliriz.
4. Orta Doğu ülkeleri ile olan ticaretimize, bir de sektörlerin teknolojik niteliklerini yansıtacak biçimde kullandığımız sınıflandırma çerçevesinde bakacak olursak, dönem ortalamaları açısından, ihracatımızda ilk üç sırayı *sermaye yoğun mallar* (SYM), *hammadde yoğun mallar* (HYM) ve *emek yoğun mallar* (EYM) almaktadır ve, dönem içinde HYM nin payında azalma, EYM ve SYN nin paylarında ise artış görülmektedir. Daha da ilginç olan nokta, *taklidi zor araştırma yoğun malların* (TZAYM) ortalama payı, özellikle başlangıç döneminde görece az olmasına karşın, dönem içinde sürekli artış göstermiş ve hatta 2002 yılında TZAYM'nin payı HYM'nin payından az da olsa daha yüksek olarak gerçekleşmiştir. İthalatta ise, HYM'nin payı en yüksek olmasına karşın, dönem içinde bir azalma göstermiştir. İthalatta en büyük sıçramayı TZAYM yapmıştır.
5. İhracatımızda mal yoğunlaşmasından değil, çeşitlenmesinden söz etmek mümkündür. İthalatımızda ise, beklendiği gibi, yoğunlaşma düzeyi yüksektir, ancak zaman içinde azalma vardır.
6. Hesapladığımız ölçütlerin ilki olan Sabit Pazar Payı (SPP) analizi, bize önemli bilgiler vermektedir. Orta Doğu ülkelerinin tümü ele alındığında, toplulaştırılmış sonuçlar, Orta Doğu pazarında, dönem boyunca pazar payının azaldığını göstermektedir. Bu sonuçlar ayrıca, mal bileşimi ve mal bileşimine uyum etkilerinin yetersiz olduğunu, ticaret ortaklarımızın ithalat kompozisyonlarını değiştirmelerinden olumsuz etkilendiğimizi, yani, yeni ihraç mallarına kaymada gerekli esnekliği ve uyumu gösteremediğimizi ortaya çıkarmaktadır. Pazar bileşimi etkisinin olumlu olması, grup ithalatı içinde gruptaki ülkelerin ithalat paylarının değişmesinden ihracatımızın olumsuz etkilenmediğini göstermektedir. Ancak, bu görelî paydaki değişikliğe tümüyle uyum sağlayamadığımız, küçük de olsa negatif bir pazar bileşimine uyum etkisinin olması işaret etmektedir.
7. Yine SPP analizi çerçevesinde, tek tek ülkeler ele alındığında ihracatımız açısından pazar payında artış gösteren Orta Doğu ülkeleri şunlardır: Mısır (%44.06), Umman (%39.36), İsrail (%34.80) ve Suudi Arabistan (%39.36). Bu ülkelerin ihracatımız içindeki görelî paylarını dikkate almadan, bu dört ülkedeki pazar paylarında benzer artışlar olmuştur demek, yanıltıcı olacaktır. Örneğin, Tablo 1'de görüldüğü gibi, ihracatımızda Umman çok küçük bir paya sahiptir. Umman ve İran gibi ülkelerde olduğu gibi, bazı ülkelerde pazar payı etkisine mal bileşimi etkisi olumlu katkıda bulunmaktadır. Ancak, örneğin İran'da mal bileşimine uyum etkisinin de olumsuz olması, toplam sonucun olumsuz olmasına, yani pazar payında azalışa neden olmaktadır.
8. İhracat performansımız, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) yardımıyla, Orta Doğu ülkeleriyle birlikte ele alınıp incelendiğinde çok ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, AKÜ endeksi birin üzerinde olan, yani karşılaştırmalı üstünlüğe sahip en çok sektöre Türkiye'nin sahip olmasıdır. Türkiye'yi Lübnan ve İsrail izlemektedir.

Türkiye’de karşılaştırmalı üstünlüğe sahip sektörlerin teknolojik özelliklerini yansıtan sınıflandırmaya baktığımızda, bu sektörler en çok Emek Yoğun, Hammadde Yoğun ve Taklidi Zor Araştırma Yoğun Mallar sınıflarında yer almışlardır. Lübnan’da da Türkiye’ye benzer bir durum söz konusudur ancak İsrail’deki yapı daha çok gelişmiş Avrupa ülkelerindeki yapıya benzemekte ve araştırma yoğun mal grupları ilk sıralarda yer almaktadır.

9. Aynı sektörde hem ihracat hem ithalat yapılması söz konusu olduğunda, bunun düzeyini ölçmek için kullandığımız endüstri-içi ticaret ölçütü bize bu düzeyin çok düşük olduğunu göstermektedir. En yüksek düzeye sahip olan İsrail ve Mısır’ın endüstri-içi ticaret payları yüzde 10’lar dolayındadır.

Tüm bu bulguların ışığında Orta Doğu ülkeleriyle olan ticaretimizde dikkatli olmamız gereği açıktır. Bu nedenle, hem bu ülkeler grubu hem de gruptaki tek tek ülkeler açısından ihracat yapıları, sektörler düzeyinde daha ayrıntılı incelenmeli ve dolayısıyla ihracattaki pazar payımızı arttırabilme olanakları araştırılmalıdır, ki, bu da yeni çalışmamızın ana konusunu oluşturacaktır.

KAYNAKLAR

- Balassa, B. (1965) “Trade Liberalisation and ‘Revealed’ Comparative Advantage”, *Manchester School*, 33, 99-123.
- Balassa, B. (1977) “‘Revealed’ Comparative Advantage Revisited: An Analysis of Relative Export Shares of the Industrial Countries, 1953-1971”, *Manchester School*, 45, 327-344.
- Erlat, G. (1999b): “Türk Dış Ticaretinde Çeşitlenme”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 26, 281-298.
- Erlat, G. ve O. Akyüz (2001): “Country Concentration of Turkish Exports and Imports Over Time”, *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, Electronic Journal, Volume 3, Middle East Economic Association and Loyola University, Chicago.
<http://www.sba.luc.edu/orgs/meea/volume3>.
- Yeniden basım: The Economics Web Institute, electronic journal, Ekim 2003, <http://www.economicwebinstitute.org/main.htm>
- Erlat, G. ve H. Erlat (2004): “The Performance of Turkish Exports at the Sectoral Level, 1990-2000”. Middle East Economic Association’ın 24. Yıllık Toplantısında sunulan tebliğ, San Diego, A.B.D.
- Erlat, G. ve M. Gökalp (2001): “Are Turkey’s Exports Diversified Among the Middle East Countries?”. Middle East Economic Association ve School of Oriental and African Studies tarafından düzenlenen “Global Change and Regional Integration: The Redrawing of the Economic Boundaries in the Middle East and North Africa” başlıklı konferansta sunulan bildiri, Londra, İngiltere.
- Erlat, G., H. Erlat ve E. Özçelik (2003): “Türkiye Dış Ticaretinde, Özellikle İhracatında, 1990 Sonrası Gelişmeler ve Öneriler”, TÜSİAD için hazırlanan rapor.
- Fagerberg, J. ve G. Solie (1987): “The Method of Constant Market Shares Analysis Revisited”, *Applied Economics*, 19, 1571-1583.
- Grubel, H.G. and P.J. Lloyd (1971): “The Empirical Measurement of Intra-Industry Trade.” *Economic Record*, 47, 494-517.
- Hufbauer, G.G. ve J.C. Chilas (1974): “Specialization by Industrial Countries: Extent and Consequences”, H. Giersch (ed.): *The International Division of Labour: Problems and Perspectives. International Symposium*. Tübingen, Almanya: J.C.B. Mohr, 3-38.
- Leamer, E.E. ve R.M. Stern (1970): *Quantitative International Economics*. Chicago: Aldine.
- Tyszynski, H. (1951): “World Trade in Manufactured Commodities, 1899-1950”, *Manchester School*, 19, 272-304.

Volrath, T.L. (1991): "A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 127, 265-279.

Yılmaz, B. (2002): "Turkey's Competitiveness in the European Union. A Comparison of Greece, Portugal, Spain and the EU/12/15", *Russian and East European Finance and Trade*, 38, 54-72.